Татарова Т.О.

Національна академія внутрішніх справ

ФІСКАЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ЗА ЧАСІВ КИЇВСЬКОЇ РУСІ ТА ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗІВСТВА

У статті йдеться про історію становлення і появу перших інституцій, які займалися фінансовою сферою, за часів Київської Русі та в подальшому в Галицько-Волинському князівстві. Вказується, що за часи, коли Київська Русь ще не була утворена, здебільшого існували різні форми псевдооподаткування у вигляді жертвоприношень, військової здобичі та данини. Становлення фінансового контролю на українських землях починається разом із виникненням нової великої феодальної держави – Київської Русі. Однак на перших етапах існування збирання податків фінансові процедури мали примітивний характер у вигляді звичайного збору особисто князем із використанням збройного примусу данини з підкореного населення. Із часом з'являються спеціальні посадовці, серед повноважень та функцій яких є збір данини і податей, контролюючи за ними органи. Система ускладнювалась, княгиня Ольга провела фундаментальні реформи, впорядкувала фінансову систему й заснувала практику стабільного й унормованого стягнення данини, виникли стаціонарні центри для її збирання (погости). Зазначається, що княгинею Ольгою встановлювались різні форми сплати данини у вигляді «оброків», «уроків», «уставів», які визначали розмір та зміст цієї данини. У статті також йдеться про першу середньовічну кодифікацію права – «Руська Правда», норми якої регламентували всі види зборів, окрім того, цей документ закріпив сплату непрямих податків у формі торгових і судових мит і зборів. Фінансова та фінансова система Галицько-Волинської держави суттєво не відрізнялися від фінансів України Київської доби. Тут також головною була данина натурою – хутром, шкурами, медом, збіжжям, худобою тощо, а також грошима. Зазначається, що в Московії сфера державного управління лише знаходилась у стадії становлення, тривалий час не існувало спеціалізованих фінансових органів. Зроблено висновок, що вперше фінансовий контроль на наших землях інституційно запроваджувався в часи Київської Русі. Здебільшого система збору податків зводилась до збирання особисто князем за допомогою озброєної дружини в підкореного населення данини. Жодних актів, які б врегульовували питання данини, не існувало, розмір та періодичність данини князь встановлював на власний розсуд.

Ключові слова: Контроль, податки, Руська Правда, данина, фінансова політика.

Постановка проблеми. Жодна держава не зможе існувати без системи оподаткування, фінансового контролю, оскільки саме завдяки цьому бюджет наповнюється грошовою масою. Відповідно, успішна держава не може відбутись без ефективної та прозорої системи фінансового контролю. Водночас побудова такої системи не може відбутись без урахування історичних факторів становлення фінансового контролю в різних державних системах на теренах України, оскільки вони так чи інакше впливають на сучасну реальність (оскільки будь-яка система побудована з урахуванням сталих наявних традицій тощо). Таким чином, обрана нами проблематика є достатньо актуальною в наш час.

Стан опрацювання. Науковий доробок проблематики змісту та поняття становлення і розвитку фінансового за часів Київської Русі та Галицько-Волинського князівства належить

таким дослідникам, як: Р. Волощук, О. Ковалюк, О. Коркоц, А. Кулакова, О. Кушніренко, А. Мамішев, Є. Опря, Н. Тишківська, О. Фрадинський, Ф. Ярошенко та ін.

Метою статті є визначення особливостей становлення і розвитку фінансового контролю в часи Київської Русі та Галицько-Волинського князівства.

Виклад основного матеріалу. На українських землях фінансовий контроль виник разом із появою фінансової системи, оподаткування. Активний його розвиток відбувався закономірно з еволюцією товарно-грошових відносин. Історія становлення фінансового контролю та відповідних правових засад на території України має ряд етапів.

Є. Опря використовує таку періодизацію: 1. Найдавніша система податків Київської Русі (IX–XIII ст.). 2. Фінансова система Литовсько-

Польської доби (початок XIV ст.). 3. Податкова система Козацької держави. 4. Московсько-російська податкова система (сер. XVI – поч. XX ст.). 5. Фіскальна система радянської доби. 6. Становлення і розвиток податкової системи України (1991–2001 рр.). 7. Модернізація податкової служби України [8, с. 376].

До становлення Київської Русі здебільшого на наших землях використовували своєрідне оподаткування у вигляді жертвоприношення [5, с. 35], разом із тим, на думку дослідника О. Фрадинського, до інших форм псевдооподаткування належали військова здобич та данина [10, с. 102]. Цілком зрозуміло, що це були нецивілізовані й абсолютно неконтрольовані процеси, а розміри данини визначались лише надмірними апетитами або здоровим глуздом феодала або переможця, який підкорив певну територію. Зародження інституційних засад фінансового господарства на території України бере початок від найдавніших часів. Аналіз становлення фіскального контролю починається з 882 року з появи на світовій політичній сцені Київської Русі як могутнього об'єднання удільних князівств. Причому діяльність перших київських князів значною мірою була поєднанням торгівлі зі збиранням данини з підлеглих племен.

Саме в період зародження і формування Київської Русі закладалися основи сучасної фінансової системи. Довгий час у Київській Русі замість грошей використовували спочатку худобу, потім куни із цінного хутра (переважно куніці) або монети інших країн. Однак історичні джерела свідчать, що саме на цей період припадає початок створення вітчизняної фінансової системи. Управління фінансовими потоками перебувало в безпосередньому віданні самого князя.

На початковому етапі становлення Київської Русі збирання податків, а також фіскальний контроль свідчили про наявність примітивної системи управління процесами зборів. Деякі історики та дослідники інших галузей наук іноді просто таку систему називали «середньовічним рекетом». «Збір» податків спирався на збройну силу. Це виглядало таким чином: за відсутності будь-якої системи князь із озброєною дружиною збирав данину. Формами такого збору були «полюддя» і «повоз». «Полюддя» збирав князь особисто, щороку подорожуючи своїми землями від князівства до князівства, які входили до складу Русі, або на власному ввіреному феоду. «Повозом» називалась процедура, коли ті, хто повинен був платити податки, не чекаючи на особисту появу князя із дружиною, доправляв самостійно данину й оброк.

Знову підкреслимо, що актів, які врегульовували б якимось чином такі процедури, не існувало. Усе залежало від веління Великого князя та місцевих князів [1, с. 159–160]. Після Хрещення Русі збором податей стала займатись і церква. Вводилась обов'язкова «десятина», однак згодом «десятина» стала добровільною [9, с. 79].

Письмове підтвердження збирання податків у Київській Русі пов'язане з «Повістю временних літ», оскільки саме тут міститься перша згадка про такий факт. У 945 р. йдеться про похід князя Ігоря до древлян за даниною, а також містилось перерахування всіх слов'янських племен та інших народів, які «иже дань дают Руси» [4, с. 184].

Коли Київ поширив владу на величезні за обсягом території, збирати власноруч Великому князеві данину ставало дедалі важчим завданням. Тому виникла потреба у використанні своїх військових та інших поплічників у даному аспекті (здебільшого це були або представники княжого роду, або довірені). На периферії такі повноваження виконували місцеві княжі чиновники – посадники, тисяцькі, соцькі та ін. У селах слідкував за вчасністю сплати усіх податей сільський староста. Із часом з'явилися князівські посадовці (рядовичи), які виконували контролюючу функцію відповідно до тих, хто займався збором податей [4, с. 184].

Для збирання мита і данини він призначав особливих чиновників – митників, данщиків, пятащиків, які не залежали від намісників і волостелів. Різного роду розпорядження їм давав князь, а гроші, які вони збирали, вносилися самому князеві або тому, кому він наказував. Також на їхні неправильні дії скаржилися безпосередньо князю. Трохи згодом з'явилися особливі княжі «агенти», які збирали податки. Головною податковою одиницею в Київській Русі було дворище. Спочатку податки були безсистемними платежами, що часто призводило до зловживань із боку збирачів і, відповідно, заворушень, а то й повстань із боку населення. Події 945 року – яскраве тому підтвердження. Коли під час полюддя київський князь Ігор спробував двічі стягнути данину із древлян, то вони вбили його і свиту. Цей випадок змусив його дружину княгиню Ольгу змінити підхід до оподаткування. Вона впорядкувала фінансову систему, започаткувала стабільніше стягнення податків: запровадила новий порядок стягнення данини – адміністративно-фінансові пункти для її збирання, так звані «становища», використавши для цього центри сільських общин – погости, двори, куди звозили данину. Були встановлені

«оброки», «уроки», «устави», «дані», які визначали зміст і розмір данини. Таким чином, це була перша спроба реформи фіскальної системи, спрямована на впорядкування збору податків із визначенням тогочасного адміністративно-територіального устрою і фінансової системи, що діяла на території сучасної української держави. Згодом у виданому Ярославом Мудрим збірнику законів «Руська правда» були регламентовані всі види зборів. Цей документ став правовим кодексом Київської Русі, поява якого законодавчо закріпила сплату непрямих податків, які були важливим джерелом князівських прибутків у формі торгових і судових зборів (мита). Розширення міжнародних зв'язків та торгівлі в Київській державі привело до формування власної грошової системи. А також у «Руській Правді» вперше було виділено категорії осіб, які звільнялися від оподаткування та, як наслідок, не підлягали податковому контролю (дружинники, слуги князів та духовенство).

Цікаво, що в «Руській Правді» надано правила з міжнародної торгівлі та захисту іноземних торговців, щоб не боялися торгувати з Руссю – кривдники карались, а скривдженій особі виплачувався «урок». Ще одна важлива деталь щодо величини штрафів. За підпалення і конокрадство покарання було суворіше, ніж за тілесні пошкодження, що свідчило про безпеку капіталу і гарантованість його державою [2, с. 51–58].

Князь, скарбниця якого не була відділена від державної, мав великі видатки на: утримання свого двору, дружини (війська); будівництво палаців, культових споруд, міст, укріплень, мостів, гребель, доріг; ведення війн; спорядження флоту при торговельних відносинах із Грецією (Візантією) тощо. Тому прямого податку (даніни) зазвичай на всі ці потреби не вистачало. На населення накладалися різні повинності (відробітки), а також непрямі податки. До непрямих податків належали різні мита (торгові та судові) в солеварнях, у литті срібла, доходи від утримання корчмів, а також штрафи [2, с. 51–58]. Контроль за сплатою непрямих податків здійснювали княжі агенти: городники, мостники, митники, металники, вирники та ін. [3; 11].

Фінанси України часів Галицько-Волинської держави суттєво не відрізнялися від фінансів України Київської доби, бо це була також княжа держава [2, с. 51–58]. Основним доходом держави була данина натурою – хутром, шкірами, медом, збіжжям, худобою тощо, а також грошима. Як і київські, князі галицькі накладали на населення різні податки. Якщо населення чимось завинило,

податки збільшувались. За виконанням повинностей також стежили княжі агенти: городники, мостові, митники, вирники, металники. Податки і повинності встановлювались окремими розпорядниками князя [2, с. 51–58]. Державними доходами в Галицько-Волинській Українській державі розпоряджався князь. Тоді ще не було поділу скарбу на державний і приватний (княжий). Основними видатками у князівстві були видатки на утримання дружини князя, на будівництво культових споруд, мостів, доріг, а також замків, на ведення війн тощо [2, с. 51–58].

Після занепаду Київської Русі опорою державності стало Галицько-Волинське князівство (1199–1340). Галицько-Волинське князівство продовжувало славні традиції Київської Русі не тільки в соціально-економічному та фінансовому державотворенні, а й у культурному розвитку, посідаючи провідне місце серед сусідніх народів. Як стверджують історики, відкриваючи західно-європейській культурі шлях на українські землі, це князівство допомогло уникнути однобічної орієнтації на Візантію, запобігти монгольському впливу. Фінансова система в роки бездержавності набувала властивих ознак, притаманних державам-поневолювачам, «любителям чужих земель»: Великому князівству Литовському, Речі Посполитій, Австро-Угорській та Російській імперіям. Слід звернути увагу на один цікавий історичний факт: основним збірником права в Україні з XVI ст. до 40-х років XIX ст. та джерелом багатьох зводів і проектів сусідніх держав стали Литовські статuti – кодекси державних законів Великого князівства Литовського, написані давньоукраїнською діловою мовою.

Із часу зруйнування Києва монголо-татарами у 1240 році та занепаду Галицько-Волинського князівства доля населення України вирішувалася правителями Росії, Польщі, Литви, Австрії, Угорщини тощо. У XVII–XVIII ст. майже усі території сучасної України відійшли до складу Російської імперії [6, с. 47.].

Після завоювання монголо-татари вперше ввели практику подушних переписів населення й, відповідно, реєстрації платників податей. Вони ввели прямий податок під назвою «ясак». Для збору такого податку діяли монголо-татарські посадовці – «баскаки». Окрім того, вперше саме монголо-татари впровадили новий фіскальний метод – «відкуп» (збір коштів до казни великого хана через посередників – відкупщиків). Це свідчило про становлення обліку осіб, з яких стягувались податі та повинності. Ясак являв собою

податок, яким обкладалось усе населення чоловічої статі (після досягнення працездатного віку). Для стягнення такої податі запроваджувались т. зв. експедиції. Місцем експедицій стали остроги та спеціальні міста. Книги, де містилась облікова інформація, називались ясачними. Із XIV ст. уся система фіскального контролю була покладена на місцевих князів, які отримували на це від хана спеціальний дозвіл – ярлик. Такий князь отримував право збирати з усіх інших данину й був посередником між місцевими князями й ханом в питаннях сплати данини [4, с. 184]. До речі, саме із цього моменту податкове навантаження на населення суттєво підвищилось.

За часів існування Московії під зверхністю Івана III (1440–1505 рр.) в ній здійснено перехід від управління із приватногосподарським характером до управління з характером державним, тобто з використанням установ (приказів). Прикази займали середню ланку між Думою та місцевими органами управління та за характером поділялися на: спеціальні фінансові прикази (Приказ Великого Приходу, Казенний Приказ тощо); прикази з окремих сфер фінансового управління (Приказ Великої Казни, Посольський Приказ та ін.); прикази, що управляли територіями і фінансами в них (Приказ Великого Палацу, Приказу Малі Росії та ін.). У віданні Приказу Малі Росії були території України, військ Запорізьке та міста Київ і Чернігів [6, с. 47].

У Московії до середини XVI ст., до утворення Іваном Грозним оприччини (1565–1572 рр.), не існувало самостійного органу, який виконував би функції позавідомчого (як ми б зараз сказали) контролю у сфері управління. Контроль за всіма напрямками здійснювали самі управлінці. Таке становище ще довго залишалося і після ліквідації оприччини. Цю думку підтверджує, наприклад, «Указ об установлении твердой цены на хлеб и о борьбе со скупщиками хлеба» від 3 листопада 1601 р. (тут та далі до 1 (14) лютого 1918 р. усі дати наведені за старим стилем), де говориться: «Від царя і великого князя Бориса Федоровича всієї Русі до Солі Вичегоцької на посад і в Усольський повіт у стани і волості данним, і оброчним, і митним, і шинкарським, і становим, і волосним старостам, і цілувальникам, і суддям всіх Усольських і Вичегодських земель... веліли... Хлібних скупників і тих усіх людей, котрі ціну на хліб вздорожили, і на хліб гроші завдатчили, і хліб закупали, і заховали, і затаїли, відшукувати і надалі те споглядати ж, і берегти, і провідувати ретельно, і про скупників і про закупний хліб по всіх містах нашої держави учинити укріплення і збереження велике, щоб від

тих скупників і ні від яких людей одноосібно ніде хліб не дорожчав...» [7, с. 67–69].

Деякі ознаки органу фінансового контролю за сферою державного управління мав Розшукний Приказ, який було засновано в Москві 1619 р. (за іншими даними – 1622 р., він відомий також як Приказ Приказних Справ, або просто Приказний приказ), оскільки на нього, окрім виконання різних доручень царя та розшуку злочинців, покладалися і обов'язки «розгляду справ від осіб різних станів на утиски і образи з боку людей сильних», тобто й тих, хто мав реальну управлінську владу [7, с. 67–69].

Висновки. Таким чином, уперше фіскальний контроль на наших землях інституційно запроваджувався в часи Київської Русі. Здебільшого система збору податків зводилась до збирання особисто князем за допомогою озброєної дружини в підкореного населення данини. Жодних актів, які б врегульовували питання данини, не існувало, розмір та періодичність данини князь встановлював на власний розсуд. Така ситуація призводила часто до бунтів, внаслідок одного з найвідоміших загинув Великий князь Ігор. Із часом стали з'являтися посадовці, які займалися збором податей, княгиня Ольга провела фундаментальну податкову реформу. Згодом з'явилась перша феодальна кодифікація права на українських землях – «Руська правда», норми якої вже регламентували фіскальні питання. Кардинально після зміни центру українського державотворення від Києва до Галицько-Волинського князівства ситуація в питаннях фіскального контролю не змінилась, оскільки у сфері державного управління це князівство використовувало ті самі принципи, що й за часів Київської Русі. Якщо говорити про Московію, сфера державного управління в той час ще не була відокремлена від інших видів державної діяльності. Таке відокремлення тільки починало запроваджуватися. Тому говорити про державне управління і про фінансовий контроль у ньому можна дещо умовно. Разом із тим введення Іваном Грозним оприччини, на нашу думку, можна вважати (зрозуміло, також із певною часткою умовності) першою спробою утворення самостійного, суто спеціалізованого, відокремленого від апарату управління контролюючого органу за станом запроваджуваних царем реформ у державному управлінні та державі в цілому. Справді, опричники, на відміну від посадників, старост та інших управлінців того часу, самі не здійснювали управлінські функції за якимось предметом. Їхнім завданням було виявлення противників реформ Івана Грозного і застосування репресивних заходів щодо них, тобто вони мали функції суто контрольні.

Список літератури:

1. Волощук Р.Є. Історичні аспекти адміністрування податків. *Наукові праці НДФІ*. 2010. Вип. 4. С. 15–166.
2. Ковалюк О.М. Роль контролю у фінансовому механізмі економіки. *Фінанси України*. 2002. № 7. С. 51–58.
3. Коркоц О.М. Детінізація національної економіки в системі економічної безпеки України : Дис. канд. екон. Наук : 08.00.03. Черкаси, 2013.
4. Кулакова А.В. Історія становлення податкового контролю в Україні. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 1. С. 184–186.
5. Кушніренко О.А. Формування системи оподаткування сільськогосподарських товаровиробників України як об'єкта обліку і контролю. *Агроінком*. 2013. № 10-12. С. 34–41.
6. Мамишев А.В. Виникнення і розвиток механізмів контролю в ретроспективі. *Фінансовий контроль*. 2001. № 4. С. 47.
7. Мюллер Р., Носов Н. Законодательные акты XVII века Русского государства второй половины XVI – первой половины XVII века. Ленинград : Издательство «Наука», 1986. 261 с.
8. Опря Є.А. Історичні аспекти формування та розвитку податкової системи в Україні. *Університетські наукові записки*. 2005. № 3(15). С. 375–378.
9. Тишковська Н.Л. Податкова система в Україні: історико-правові аспекти становлення. *Трипільська цивілізація*. 2012. № 7. С. 78–84.
10. Фрадинський О.А. Розбудова податкової системи України в епоху княжої доби та великого князівства литовського (X—XVI ст.). *Вісник Хмельницького національного університету*. 2009. № 2. Т. 1. С. 102–104.
11. Ярошенко Ф.О. Історія податків та оподаткування в Україні : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ : ДП «Вид. дім «Персонал», 2012. 416 с.

Tatarova T.O. FISCAL CONTROL WITHIN UKRAINIAN LANDS

IN THE DAYS OF THE KYIV RUS' AND THE KINGDOM OF GALICIA-VOLHYNIA

The article deals with the history of the formation and emergence of the first institutions engaged in the fiscal sphere, during the Kyivan Rus and later in the Galicia-Volyn principality. It is pointed out that at the time when Kyivan Rus was not yet formed, there were mostly various forms of pseudo-taxation in the form of sacrifices, military booty and tribute. The formation of fiscal control in the Ukrainian lands begins with the emergence of a new great feudal state – Kyivan Rus. However, in the early stages of the existence of tax collection, fiscal procedures were primitive in nature in the form of ordinary collection by the prince personally using armed coercion to pay tribute to the conquered population. Over time, special officials appear, whose powers and functions include the collection of tribute and taxes, their supervisory bodies. Over time, the system became more complicated, Princess Olga carried out fundamental reforms, streamlined the financial system and established the practice of stable and standardized collection of tribute, there were stationary centers for its collection (graveyards). It is noted that Princess Olga established various forms of payment of tribute in the form of “obrok”, “urok”, “ustav”, which determined the amount and content of this tribute. The article also deals with the first medieval codification of law – “Russka Pravda”, the rules of which regulated all types of fees, in addition, this document enshrined the payment of indirect taxes in the form of trade and court duties and fees. The financial and fiscal system of the Galicia-Volyn state did not differ significantly from the finances of Ukraine of the Kyiv era. Here, too, the main thing was a tribute in kind – fur, skins, honey, grain, cattle, etc., as well as money. It is noted that in Muscovy the sphere of public administration was only in its infancy, for a long time there were no specialized fiscal bodies. It is concluded that for the first time fiscal control in our lands was institutionally introduced in the times of Kievan Rus. For the most part, the system of tax collection was reduced to the collection of personal tribute by the prince with the help of an armed wife from the conquered population. There were no acts that would regulate the issue of tribute, the size and frequency of the tribute was set by the prince at his own discretion.

Key words: Control, taxes, Russka Pravda, tribute, fiscal policy.